

ความเป็นมาและประโยชน์ของสินค้าหัตถกรรมไทยประเภทเครื่องจักสาน

ความหมายหัตถกรรมไทย

ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 ได้ให้ความหมายของคำว่าหัตถกรรม หัตถกรรม คือ "การทำด้วยมือ การช่าง"

สหพันธ์สินค้าหัตถกรรมไทยเพื่อใช้ประโยชน์ได้ (Federation for the development of Utilitarian Handicrafts, FEEDUHT) ได้ให้ความหมายของคำว่า สินค้าหัตถกรรมว่า "เป็นสิ่งที่ประดิษฐ์ด้วยมือจากวัสดุธรรมชาติที่ใช้ความชำนาญเป็นศิลป์"¹

ดังนั้นเพื่อขยายความหมายของสินค้าหัตถกรรมไทย จะมีครอบคลุมถึงการประดิษฐ์ ประกอบคัดแปลง ปรุงแต่ง แปรสภาพวัตถุด้วยมือให้เป็นสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่มีประโยชน์ ใช้สอยได้ซึ่งตามความหมายนี้ แรงงานส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานคน ไม่มีการใช้เครื่องจักร เครื่องมือที่ทันสมัยแต่อย่างใด อาศัยฝีมือเป็นสำคัญ แต่ปัจจุบันสินค้าหัตถกรรมไทยบางชนิดได้มีการพัฒนาการผลิต เนื่องจากมีการส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศดังนั้นต้องผลิตจำนวนมากด้วยความรวดเร็ว จึงได้มีการนำเครื่องจักรเครื่องมือมาใช้ในการผลิตบางขั้นตอนด้วย ทำให้สินค้าหัตถกรรมไทยเข้าสินค้าอุตสาหกรรม เรียกว่า "หัตถอุตสาหกรรม"

ประเภทสินค้าหัตถกรรมไทยอาจจะแบ่งเป็นประเภทต่างๆได้ตามวัสดุที่ใช้ ซึ่งทาง กองส่งเสริมหัตถกรรมไทย กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม ได้จัดแบ่งไว้ 35 ประเภท แต่ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้จะศึกษาเฉพาะประเภทเครื่องจักสานไม้ไผ่-หวาย เท่านั้น

¹ วนิตา ลาวัญย์ทักษิณ "หัตถกรรมพื้นบ้าน" วารสารอุตสาหกรรม (มี.ย. 2523)

ประวัติความเป็นมาของสินค้าหัตถกรรมประเภทเครื่องจักสาน

เครื่องจักสานเป็นงานศิลปหัตถกรรมและหัตถกรรม ที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ ในด้านต่าง ๆ มาช้านานและได้ใช้สืบทอดต่อกันมาเป็นเวลานานนับเป็นพัน ๆ ปี ยากที่จะสืบย้อน หลังถึงประวัติความเป็นมา แต่เท่าที่ปรากฏตามประวัติศาสตร์มีการใช้เครื่องจักสานเป็นภาชนะ สำหรับใส่น้ำ โดยการสานด้วยไม้ไผ่แล้วทาด้วยชันเพื่อไม่ให้รั่ว เรียกว่า กระจอมคู้ หรือ คู้ ใช้สำหรับส่งน้ำเป็นส่วยให้แก่ขอมในสมัยกรุงสุโขทัย นอกจากนี้เรื่องราวของคู้ที่ปรากฏในเรื่อง รวาททางประวัติศาสตร์แล้วก็ไม่พบหลักฐานอื่นที่เกี่ยวกับเครื่องจักสานของไทยนอกจากจิตรกรรมฝาผนัง ความวิคต่าง ๆ บางแห่งที่ปรากฏภาพเครื่องจักสานอยู่ในภาพ เท่าที่มีผู้สำรวจพบว่า เป็นภาพจิตรกรรม ฝาผนังสกุลช่าง เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดภูมินทร์ จังหวัดน่าน แสดงชีวิตชาวชนบทเป็นภาพ หญิงสาวกำลังเดินไปตลาดมีชายหนุ่มเกี้ยวพาราสี ที่ป่าของหญิงสาวมีหามบุงหรือเปี้ยค้วยซึ่งเป็น หลักฐานที่เด่นชัด แสดงว่าชาวเหนือหรือชาวลานนาได้สานบุงหรือเปี้ยคมานานับร้อยปีแล้ว นอกจากนี้ ยังมีภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดบวกรกรหลวง อำเภอนื่อง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งมีภาพจักสาน ภาคนือปรากฏอยู่

จากหลักฐานเครื่องจักสานที่ปรากฏภาพจิตรกรรมบนฝาผนังเหล่านี้ แสดงว่าคนไทยใน อดีตใช้เครื่องจักสานเป็นเครื่องมือเครื่องใช้สืบทอดกันมาโดยตลอด แม้ในปัจจุบันเครื่องจักสาน เหล่านี้ก็ได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบไปมากแล้ว แสดงให้เห็นว่าเครื่องจักสานมีการพัฒนาไปอย่างช้าๆ

การจักสานในประเทศไทยเกิดขึ้นเพราะความจำเป็น ถ้าไม่ผลิตด้วยตนเองก็ไม่ทราบว่าจะไปซื้อจากที่ใด จึงต้องผลิตเครื่องจักสานกันเกือบทุกครัวเรือน โดยใช้วัสดุในท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่และหวาย การจักสานส่วนใหญ่เป็นหน้าที่ของผู้ชายและคนแก่ที่อยู่เฝ้าบ้าน เมื่อผลิตได้มาก เหลือใช้ก็แลกเปลี่ยนสิ่งของชนิดอื่น ไม่ได้ผลิตเพื่อจำหน่ายโดยเฉพาะ การจักสานของไทยเป็นแบบ พอสอนลูก ลูกสอนหลาน เป็นมรดกตกทอดสืบเนื่องกันมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน จนกระทั่งปี พ.ศ. 2464¹ ได้มีโรงเรียนสอนการจักสานขึ้นในประเทศไทยเป็นครั้งแรก คือโรงเรียนฝึกหัดครูหัตถ กรรม (จักสาน) รับผิดชอบนักเรียนที่จบประถมศึกษาปีที่ 5 ถึงมัธยมปีที่ 2 หลักสูตรการศึกษา 2 ปี เมื่อจบหลักสูตรการศึกษาได้ประกาศนียบัตรจักสานตรี (เทียบมัธยมปีที่ 4) การจักสานที่นำมา

¹ กระทรวงอุตสาหกรรม, กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม การจักสานของไทย (พระนคร โรงพิมพ์กระดาษไทย, 2509, หน้า 12.

สอนสมัยนั้นได้แก่ เครื่องใช้ใบกรวด เรือน เชน กระจาตหามของ ตะกร้าคอกพิกุล กระเป่า สำหรับใส่หนังสือ กระบุง และอื่น ๆ อีกหลายอย่าง เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วไปเป็นครู ศึกษกรรรม (จักษาน) หรือประกอบอาชีพจักษาน

ต่อมาปี พ.ศ. 2478 ได้เปลี่ยนเป็นโรงเรียนกสิกรรมแทน แต่ขณะนั้นก็ยังมีการสอน วิชาจักษานอยู่ ในระยะต่อมาไม่นานก็เลิกไป เพราะผลผลิตทางอุตสาหกรรมใหม่ ๆ เหล่านั้น ดังนั้นจึงทำให้มีการฟื้นฟูการจักษานขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง มีการประสานงานร่วมมือกันระหว่างกระทรวง ทบวง กรม ที่เกี่ยวข้อง คือ กระทรวงอุตสาหกรรมโดยกรมส่งเสริมอุตสาหกรรมได้ช่วยให้ความรู้ทางด้านเทคนิคการผลิต และรูปแบบผลิตภัณฑ์แบบใหม่ ๆ ที่ได้รับการพัฒนาแล้วแก่ประชาชน ในชนบทต่าง ๆ ที่ประกอบอาชีพจักษาน หรือผู้ที่ต้องการฝึกหัดการจักษาน นอกจากนี้ยังได้มีการ ส่งเสริมและเผยแพร่โดยนำผลิตภัณฑ์จักษานมาจัดแสดง ณ อาคารกองส่งเสริมหัตถกรรมไทยและ มีการจำหน่ายผลิตภัณฑ์จักษานที่ร้านนารายณ์ภัณฑ์ (ไทยอุตสาหกรรม) เพื่อเป็นการหาตลาด หน่วยงานของกองส่งเสริมหัตถกรรมไทย ที่ได้ส่งเสริมและเผยแพร่ดังกล่าวคือ ฝ่ายฝึกอบรมหัตถกรรม งานออกแบบพัฒนา และฝ่ายส่งเสริมสินค้าหัตถกรรม ด้านกระทรวงศึกษาธิการซึ่งถือว่าเป็นแหล่งสำคัญในการเผยแพร่วิทยาการและฝึกฝนโดยการสอนวิชาจักษาน ซึ่งเปิดสอนตั้งแต่ ระดับประถมปลายจนถึงโรงเรียนอาชีวศึกษาชั้นสูงที่สามารถนำไปประกอบอาชีพได้ เพื่อเป็นการปูพื้นฐานให้แก่เด็ก เช่นโรงเรียนเพาะช่าง วิทยาลัยเทคนิค ทางกระทรวงมหาดไทยโดยกรม ราชทัณฑ์ได้จัดให้มีการฝึกอบรมวิชาจักษานแก่ผู้ต้องขังใน เรือนจำทุกแห่ง

การที่ได้ออกมาแล้วแสดงว่ารัฐบาลได้มองเห็นถึงความสำคัญของการจักษานและ พยายามรักษาไว้ซึ่งมรดกอันล้ำค่าที่บรรพบุรุษมอบไว้ให้แก่ผลิตภัณฑ์ เครื่องจักษานที่ทำการผลิตใน ปัจจุบันยังมีคุณภาพไม่ด้อยเท่าที่ควรก็ตาม หากได้รับการฟื้นฟูและปรับปรุงเทคนิคต่าง ๆ ความหวัง ที่จะเจริญก้าวหน้าก็คงจะมีอยู่ต่อไปอย่างแน่นอน

ลักษณะโดยทั่วไปของผลิตภัณฑ์ เครื่องจักษาน

เครื่องจักษานเป็นงานศิลปหัตถกรรมและหัตถกรรมและหัตถกรรมอย่างหนึ่ง โดยใช้เวลา ที่เป็นส่วนมาสอดคล้องและสานกันโดยสร้างเป็นรูปทรงต่าง ๆ ในการผลิตเครื่องจักษานของชาติต่าง ๆ

ที่ปรากฏอยู่ จะมีรูปแบบและลวดลายในการสานที่คล้ายคลึงกัน วัสดุที่ใช้ในการผลิตเครื่องจักสานในประเทศต่าง ๆ โดยเฉพาะในกลุ่มประเทศเอเชียใช้วัสดุที่เหมือนกันเช่น ไม้ไผ่ หวาย ผลิตกันเกือบทุกประเทศ เช่นประเทศจีน ญี่ปุ่น ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย และประเทศไทย เป็นต้น

การผลิตเครื่องจักสานของไทยเป็นศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน และมีอยู่ทั่วไปในทุกภาคของประเทศ คำว่าเครื่องจักสานโดยทั่วไปมักจะหมายถึงสิ่งที่ผลิตด้วยมือ โดยวิธี จัก สาน ถัก

การใช้ประโยชน์จากเครื่องจักสาน

จากการออกไปเก็บข้อมูลการผลิตเครื่องจักสานในภาคต่าง ๆ พอสรุปได้ว่า การผลิตเครื่องจักสานมีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของประชาชนโดยเฉพาะที่มีอาชีพทางเกษตรกรรม เพราะเครื่องจักสานเป็นเครื่องมือเครื่องใช้พื้นบ้านที่ผลิตโดยใช้วัสดุในท้องถิ่นและสามารถผลิตขึ้นใช้เองได้ ดังนั้นเครื่องจักสานจึงเป็นเครื่องใช้ที่ชาวชนบทยังคงใช้กันอยู่อย่างแพร่หลายเป็นเครื่องใช้สอยที่ใช้ในชีวิตประจำวันของชาวชนบทได้เป็นอย่างดี ในขณะที่ยังไม่สามารถหาเครื่องมือเครื่องใช้ที่ผลิตจากวัสดุอื่นมาทดแทนและใช้ประโยชน์ได้ก็เท่าเครื่องจักสาน แต่เครื่องจักสานบางชนิดอาจมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและวิธีการผลิตตลอดจนการใช้วัสดุเพื่อให้สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและชีวิตความเป็นอยู่ปัจจุบัน

ถ้าพิจารณาเครื่องจักสานในประเทศไทยจะเห็นว่าเครื่องจักสานเกิดขึ้นตามความจำเป็นในการดำรงชีวิตที่มีผลมาจากแรงผลักดัน ซึ่งเป็นมูลเหตุที่ทำให้เกิดการผลิตเครื่องจักสานที่สำคัญมี 3 ประการ คือ

1. ความจำเป็นที่เกิดจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติตามสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ที่เป็นแรงผลักดันที่ทำให้เกิดการผลิตเครื่องจักสานที่สำคัญทางหนึ่ง ถ้าพิจารณาจากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นนั้น ๆ การผลิตเครื่องจักสานมาจากแรงผลักดันตามสภาพแวดล้อมที่เห็นได้ชัด คือ เครื่องมือเครื่องใช้ในการจับปลาและสัตว์น้ำจืดในภาคต่าง ๆ โดยใช้วัสดุในท้องถิ่นเป็นหลัก ซึ่งได้แก่ ลอบ ไซ ที่ทำด้วยไม้ไผ่-หวาย ที่มีรูปแบบเหมาะสมกับความต้องการใช้สอยตามสภาพภูมิศาสตร์ของท้องถิ่นนั้น

2. ความจำเป็นด้านการดำรงชีวิต การดำรงชีวิตในชนบทจำเป็นต้องอาศัยเครื่องมือเครื่องใช้พื้นฐานที่สามารถผลิตได้เอง เช่น เครื่องจักสานไม้ไผ่หวายมีความผูกพันกับการดำรงชีวิตในชนบทมาช้านานแล้ว ดังเช่น การบริโภคข้าวเหนียวของประชาชนทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งนิยมบริโภคข้าวเหนียวเป็นอาหารหลัก ทำให้เกิดเครื่องมือที่สำคัญ คือ หอหนึ่งข้าวเหนียวสานควยไม้ไผ่ กระตืบข้าว ฝาชี แสดงให้เห็นว่าเป็นเครื่องจักสานที่เกิดขึ้นจากความจำเป็นเกี่ยวเนื่องกับการดำรงชีวิตที่สำคัญ

3. ความจำเป็นที่เกิดจากความเชื่อขนบธรรมเนียมประเพณีและสภาพของท้องถิ่น ซึ่งจะเห็นได้จากการสานเสื่อปาหนันหรือเสื่อใบลำเจียกของภาคใต้ เพื่อใช้ในการแต่งงานโดยเฉพาะสำหรับคู่บ่าวสาวที่จะไขปูนอน เป็นต้น

จากแรงผลักดันอันเป็นมูลเหตุสำคัญทั้ง 3 ประการในการผลิตเครื่องจักสานดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าเครื่องจักสานเป็นเครื่องมือที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของคนไทยในชนบทมาก ถึงแม้ว่าปัจจุบันเครื่องจักสานจะมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงรูปแบบและวิธีการผลิตไปบ้าง แต่โดยลักษณะพิเศษของเครื่องจักสานซึ่งเป็นเอกลักษณ์ประจำถิ่นของแต่ละภาคที่มีอยู่ นอกจากความจำเป็นในการผลิตขึ้นใช้เองแล้ว ปัจจุบันในชนบทหลายแห่งได้ผลิตเครื่องจักสานเป็นอาชีพรองจากอาชีพทำนา ทำไร่ ชาวชนบทใช้เวลาว่างบางฤดูกาลผลิตเครื่องจักสานจำหน่ายเป็นรายได้พิเศษ และในบางแห่งโดยเฉพาะภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีการผลิตเครื่องจักสานเป็นอุตสาหกรรมในครอบครัว ดังนั้นการผลิตเครื่องจักสานในชนบทนอกจากความจำเป็นทั้ง 3 ประการดังกล่าว ยังมีผลในด้านเศรษฐกิจอีกด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย